

Мухитдинов Р.С.

ф.ғ.к., доцент м.а., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан, Алматы қ., e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

**АРАБ ТІЛІНДЕГІ ҚЫСҚАРҒАН СӨЗДЕРДІҢ
ЖАСАЛУ ЖОЛДАРЫ**

Бұл мақалада араб тіліндегі қысқарған сөздердің қолдануылы мен жасалу тәсілдері және даму жолдары қарастырылады. Хадис іліміндегі терминдерді қысқартып жазу тәсілі сарапталады. Орта ғасырлардан қалыптасқан жиі қолданылатын сөз тіркестерін ықшамдап бір сөзбен айту, екі немесе одан да көп сөздерден бір сөз жасау тәсілі «нахт» кеңінен беріледі. Сонымен қатар техника мен ғылымның мүмкіндігі нәтижесінде пайда болған қысқартылған сөздердің де жасалу жолдары айтылады.

Түйін сөздер: араб тілі, қысқарған сөз, үнемдеу тәсілдері, тілдік үнемдеу, нахт, тархим.

Mukhitdinov R.S.

candidate of philology sciences, acting associate professor, Al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Methods of reducing expressions in Arabic

This article discusses the use and methods of creating and developing abbreviated words in Arabic. The method of abbreviation of terms in hadith is analyzed, as well as the «naht» method, which was widely used in the Middle Ages to shorten a few words, phrases and sentences in one word. This article discusses the modern problems of abbreviation, which appeared as a result of the development of science and technology.

Key words: arabic language, abbreviated word, methods of saving words, tarhim.

Мухитдинов Р.С.

к.ф.н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: mukhitdinov.rashid@gmail.com

Методы сокращения выражений в арабском языке

В этой статье рассматриваются использование и способы создания и развития сокращенных слов в арабском языке. Анализируется метод сокращения терминов в хадисах, а также исследован метод «нахт», который был широко использован в средние века для сокращения нескольких слов, словосочетаний, фраз и предложений одним словом. В данной статье обсуждаются современные проблемы аббревиатуры, появившиеся в результате развития науки и техники.

Ключевые слова: арабский язык, сокращенное слово, методы экономия слов, тархим.

Кіріспе

Техниканың дамуы және информацияны жылдам жеткізу мен лезде қабылдау кейбір тілдік нормаларды, қалыптасқан сарынның өзгеруіне өз ықпалын тигізіп отыр. Тіпті, уақыт үнемдеу мен жалқаулық салдарынан оғаш қателіктердің де жиі орын алатыны айтылып жүр. Уақыт үнемдеу мақсатында қысқарған сөздерді қолдану жиіледі. Бұл, әсіресе, ғаламтор заманындағы әлеуметтік желілер мен уатсап секілді байланыс құралдарында анық байқалады. Уақыт үнемдеу үшін адамдар сөздерді ықшамдаумен қатар әртүрлі символдарды да қолдануды жиілетті. Оған сол уатсап пен ұялы телефон арқылы хат жазғанда қолданылатын смайликтердің қолданыс үлесіне зерттеу жүргізу арқылы да көз жеткізуге болады.

Негізгі бөлім

Араб тілінде сөздерді қысқарған формасында қолдану орта ғасырлардан бар әдіс. Оны, әсіресе, хадис ілімі бойынша жазылған еңбектерден жиі байқауға болады. Мысалы, хадси иснадын жазған уақытта адамдар арасында бір-бірінен хадис жеткізуде қолданылатын حدثنا "хаддасана" (бізге айтты) деген сөзді қысқартып ح "х" деп жазу әдісі бар. Сол сияқты روى عن "рауа ьан" (пәленше түгеншеден риуаят етті) деген сөзді қысқартып тек қана көмекші сөз عن "ьан" (-дан, -ден, -тан, -тен) ғана қолданылатын да әдіс сол ғасырдан қалыптасқан.

Араб тілі грамматикасында сөздерді ықшамдап, қысқартып қолданудың бірнеше тәсілдері бар. Осы тәсілдерге тоқталып, оларды баяндап өтелік.

Бірінші, сөздердің жиі қолданылуына және тілге жеңіл тиюіне қарай сөздің соңғы әрпінің түсіп қалуы. Бұл тәсіл يكون (яқуну) "болу" және تكون (тәқуну) "болу" етістігінің осы шақ үшінші жағы мен екінші жағының насб және жазм халінде болған кезінде қолданылады. Бұл тәсіл Құран кәрімде де жиі кездеседі. Мысалы, "Әнфал" сүресінің 53-аятында, "Тәубе" сүресінің 74-аятында, "Нахл" сүресінің 120-аятында, "Ғафир" сүресінің 28-аятында يكون "яқуну" етістігінің соңғы "нун" әрпі түсіп қалса, "Һуд" сүресінің 17-аятында, "ниса" сүресінің 40-аятында, "Мариям" сүресінің 9-аятында تكون "тәқуну" етістігінің соңғы "нун" әрпі түсіп қалған. Әбу

Бәкір әл-Журжани мұны "нун" әрпінің тиянақсыз әріптерге (әлиф, уау және иә) ұқсас болуымен байланыстырып түсіндіреді (әл-Журжани, 2008: 849)

Шейх Фахруддин әр-Рази: "Грамматистердің көпшілігі "нун" әрпінің түсіп қалуын оның таза ғұнғаға ұқсамауымен және тиянақсыз (харф иллә) әріпке ұқсауымен байланыстырған. Сөздің соңында келгендіктен, тиянақсыз әріп тәрізді түсіп қалған", – деген (әр-Рази, 1420: 496).

Екінші, сөздерді жеңіл оқу үшін сөздің соңғы әрпінің түсіп қалуы. Оған мысал ретінде تفعّل тафағғала уазында (қалып) келген етістіктердің осы шағындағы осы шақты білдіретін حرف المضارع харф әл-мударифтың (бұл жерде префикс сияқты) түсіп қалуы. Құран кәрім кітабында تتكون сөзіндегі етістіктің осы шақта тұрғандығын білдіретін алғашқы ت тө префиксі он жеті рет түсіп қолданылған. Мысалы, "Әнғам" сүресінің 152-аятында, "Һуд" сүресінің 22-аятында жоғарыда аталған сөздегі қосымша тө әрпі түсіп қалған.

Ендігі кезекте араб тіл білімінде ғылым тіліндегі «нахтың» қолданысы жайында тоқтала кетсек, сөзжасамның ең үлкен тобына «әл-иштиқақ әл-куббар» الاشتقاق الكبير жатады. Бұл тип «нахт» النحت деп аталады. Бұл типті араб лексикологиясында жеке қарастырады. Ал Белкин «Араб лексикологиясында» сөзжасамның төртінші типі деп береді (Белкин 1975, 119).

Үшіншіден, араб тілінде, әсіресе, өлең шумақтарында қарапта сөзден кейін келген сөздің соңғы әрпін түсіріп тастау жолы да кең етек жайған. Араб тілінде бұл тәсіл "тархим" деп аталады. Бұл тәсіл де тілге жеңіл тию үшін және естуші тарапқа белгілі болғандықтан қолданылады.

«Нахт» теориясы бойынша екі немесе одан да көп сөздердің құрамындағы бірнеше әріптерінің түсіп бірігуінен жаңа сөз пайда болады. Араб тіліндегі сөзжасамның бұл түрі қазақ тіліндегі біріккен сөзге ұқсайды. Бұл теорияны жақтаушы Ибн Фарис үш көп әрпі бар етістіктер үш әріпті екі етістіктің бірігуінен жасалған дейді. Мысалға мына сөздерді береді: دحرج (дахража – домалату, түсіру) етістігі دحر (итеру) етістігі мен جرى (жүгіру) етістігінің бірігуінен жасалған; هرول (һаруала – асығу, жүгіру) етістігі һارب (һараба – қашу, жүгіріп кету) етістігі мен ولي (уалла – айналдыру, бұру) етістігінің бірігуінен жасалған.

Мұндай тіркестер физикалық және көбіне ботаникалық терминдерді жасауда қолданылады:

عدم салмақсыздық, теңсіздік, التفتيح عدم жармау, гүлдемеу, عدم التغيير өзгермеушілік.

عدم үлгісімен жасалатын терминге мына мысалды келтіруге болады: عدم القابلية қабілетсіздік.

التרכیب الإضافي тобындағы терминдердің тағы бір тобы مضاف إليه مشتق + үлгісімен жасалады. Бұл топтағы терминдердің көбі физикалық, ботаникалық және зоологиялық болып келеді.

غير сөзінің тіркесуі арқылы жасалатын терминдердің қатарында қатыстық сын есіммен матасатын түрлері де бар, мысалы: غير عضوي.

التרכیب الإضافي тәсілімен жасалатын терминдердің қатарында жоғарыда келтірілген мысалдардан басқа үлгілер де бар.

التحنت әдісімен жасалатын терминдердің үшінші тобы التרכیب المزجي المختلط деп аталады. Бұл топтағы терминдер араб сөзінің соңына шетел тілінің жалғауы жалғану арқылы жасалады. Мысалы, латынша Lactate деп аталатын терминді араб тіліне لبنات деп өзгерткен.

Арабтандыру әдісімен жасалатын терминдерде шетел тіліндегі терминнің мағынасына сай сөзді араб тіліне аударып, соңына шетел терминдердің жалғауын жасау арқылы жасайды. Ондай жалғаулар мынадай сипатта болады:

ide = يد
ate = ات
ite = يت
ous = وز
ic = يك

Осы жолмен жасалған терминдер араб тілінде өте көп. Соңында ات = ate жалғауы бар

терминдер химия саласына тән: ذهابات aurate (алтын), كبريات сульфат.

Көптеген терминдер екі зат есімнен тұратын идафаның лексикализациялануы арқылы жасалады және ондай термин сөздер араб тілінде жеткілікті, мысалы: إنفلونزا الطيور құс тұмауы, مرض الحصبة, مياه (في العين) дистрофия.

Сонымен қатар изафеттік тіркестің ұлғаюы арқылы жасалатын терминдер қатары аз емес: تركيب الصور, السينمائية киномонтаж, التعريب арқылы жасалған терминдердің орны ерекше.

Шетелдік терминологиялық жүйені көшіріп алу түрлі жолдармен жүзеге асады. Ол жолдар мыналар:

1) тілде бұрыннан қолданыста болған немесе әлі де қолданылатын лексиканы арнайы мақсатта терминге айналдыру;

2) тілдегі бар сөзжасам ережесіне сай жаңа термин сөз жасау;

3) терминдер мен терминологиялық сөз тіркестерін аудару, оларды эллиптирлендіру әдісімен қысқарту немесе күрделі сөз құрамына енгізу;

4) терминдерді тікелей шет тілінен алу.

Араб ғалымдары араб терминологиясын қалыптастыруда араб түбір сөздерін кеңінен қолдануды ең бірінші басымдылық деп санады.

Араб тіліне де ХХ ғасырдың екінші жартысында қазіргі заманауи БАҚ арқылы қысқарған сөздер көптеп ене бастады. Шет тілінде, әсіресе, ағылшын тілінде қысқартылып берілген ұйымдардың, өнеркәсіптердің, елдердің, мемлекеттердің, аймақтық және ұлттық партиялардың атаулары араб бұқаралық ақпарат құралдарында да кеңінен қолданылуда. Қазіргі араб қоғамындағы БАҚ-та жоғарыда аталған атаулардың қысқарған түрлері ағылшын тіліндегі нұсқаларымен қатар қолданылуы арта түсуде.

1-кесте

Syrian Arab News Agency	SANA	الوكالة العربية السورية للأنباء	سانا	Сирия Араб ақпараттық агенттігі
Kuwait News Agency	KUNA	وكالة الأنباء الكويتية	كونا	Құвейт ақпараттық агенттігі
Jamaheeriyya News Agency	JANA	وكالة الأنباء الليبية	جانا	Ливия ақпараттық агенттігі
Online Public Access Catalog	OPEC	منظمة الدول العربية المصدرة للنفط	الأوبك	Мұнай экспорттаушы Араб елдерінің ұйымы
General Agreement on Tariffs & Trade	GATT	المعاهدة الدولية للتعرفة الجمركية والتجارة	الجات	Тарифтер және сауда жөніндегі Бас келісім

Араб БАҚ-та ағылшын тілінде берілген әртүрлі компаниялардың атауларын араб әріптерімен қысқартып жазған кезде сөздің

соңына қарай “Companу” сөзіндегі бастапқы “c” және соңғы “y” әріптері біріктіріліп жазылады. Мысалға:

2-кесте

Aramco	Arab American Oil Company	شركة الزيت العربية الأمريكية	أرامكو	Араб Америка мұнай компаниясы
Thameco	The Arabian Medical Company	الشركة الطبية العربية	تاميكو	Араб медициналық компаниясы
Jwico	Jordan wood Industries Company	الشركة الأردنية للصناعات الخشبية	جويكو	Йордания ағаш өңдеу компаниясы
Sesco	Saudi Electric Supply Company	الشركة السعودية للمواد الكهربائية	سيسكو	Саудтық электроматериал компаниясы

Жаһандану заманында кез келген тілде кірме сөздер мен терминдер өте көп кездеседі, заман ағымына қарай кейінгі жылдары солардың қатысуымен жасалған жаңа терминдер мен қысқарған сөздер саны күрт көбейіп келеді. Қазіргі араб ақпарат құралдарында латынша транскрипциясы бойынша жазылған шетелдік компаниялар мен түрлі ұйымдардың, мекемелердің күрделі атаулары да жиі кездеседі.

«ИШИМ-діктердің өздері бұл атаудан қазір бас тартып отыр. Өздерін тек ИМ – «Ислам мемлекеті» (арабша – ад-Дауля әл-Исламия) деп атайды. Бірақ, дүниежүзінің (бірінші кезекте Сауд Арабиясының) мұсылман ғалымдары аталмыш атаудың

«ислам» атты сөзін қолдануға тыйым салды. Араб әлемінде ұйым жай ғана «дауля» немесе «мемлекет» деп аталып жүр» (www.azattyq.mobi). Бұл пікірде «Ирак және Шам ислам мемлекеті» атауы ИШИМ сөзімен берілсе, басқа бір басылымдарда бұл атаудың ДА-ФИШ деген араб тіліндегі қысқарған нұсқасы жарыса қолданылуда. «БАӘ және АҚШ өздерін ДАФИШ атап жүрген содырлық ұйым жұмысына қарсы «Сауаб» орталығын құрды. Орталықтың ашылу салтанатына екі елдің Сыртқы Істер министрлері мен өзге де сала министрлері келіп қатысты» (<http://maturidi.kz>). Араб тіліндегі қысқарған сөздердің қазақ тілінде қолданылуы төмендегі кестеде салыстырып беріліп отыр.

3-кесте

Қазақ тілі		Араб тілі	
ДАФИШ	Ирак және Шамдағы ислами елдер	داعش	الدولة الإسلامية في العراق والشام
ХАМАС	Исламдық қарсыласу қозғалысы	حماس	حركة المقاومة الإسلامية
ФАТХ	Палестина азат ету ұйымы	فتح	حركة التحرير الوطني الفلسطيني
м.ж	Миляди жыл санауы	م	ميلادي
Һ.ж	Һижра жыл санауы	ه	هجري

Қорытынды

Ислам өркениеті мен қазіргі араб қоғамына тереңірек үңіліп, араб әлемін зерттеу үшін араб тілі туған тілі емес зерттеушілер сол қоғамның тілін, сөзжасам түрлерін, жаңа терминдерін түсініп, олардың қолданылуына, әсіресе, БАҚ-та жиі кездесетін

«ДАФИШ», «ХАМАС» сияқты араб тіліндегі қысқарған сөздердің нұсқасын қолдануда мұқият болулары керек.

Сөзімізді қорыта келе уақыт үнемдеу мақсатында сөздерді қысқартып жазу мен сөздер мен ұғымдардың орнына әртүрлі смайлик қолдану техника мүмкіндіктерінің артуымен жиілеп барады.

Әдебиеттер

- Әбу Бәкір Абдул-Қадир әл-Журжани. (2008) Даржу әд-дурар фи тафсир әл-әли уа әс-суар. – Британия: Мәжәлләту әл-хикмәти. 2-том. – 935 б.
Фахруддин әр-Рази. Мафатих әл-ғайб. – Бейрут: Дәр ихия әт-турас әл-араби. Һ.ж. 1420 ж. 15 том. – 536 б.
Белкин В.М. (1975) Арабская лексикология. – М.
www.azattyq.mobi
<http://maturidi.kz>

References

- Abu Bakr Abdu al-Qadyr al-Jurjany. Darju ad-durar fy tafsyg al-aly ua as-suar. – Britanyia: Majallatu al-khymat. 2-tom. 2008 j. – 935 b.
Fakhruddin ar-Razy. Mafatykh al-gayb. – Beyrut: Dar ikhya at-turas al-arabya. 1420 j. 15-tom. – 536 b.
Belkin V.M. Arabskaya leksikologiya. M., 1975.
www.azattyq.mobi
<http://maturidi.kz>